

МОВАЗНАЎСТВА
LINGUISTICS

УДК 811.161.3
<https://doi.org/10.29235/2524-2369-2021-66-4-443-449>

Паступіў у рэдакцыю 06.04.2021
Received 06.04.2021

В. В. Маршэўская

Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Я. Купалы, Гродна, Беларусь

**СІНТАКСІЧНАЕ ФУНКЦЫЯНАВАННЕ ДЗЕЯСЛОЎНЫХ ФРАЗЕАЛАГІЗМАЎ
З НЕТЫПОВАЙ СТРУКТУРАЙ**

Анотацыя. Вопрос о синтаксической роли глагольных фразеологизмов с нетипичной структурой (в своем компонентном составе такие единицы не имеют компонента-глагола, который являлся бы носителем категорий вида, времени, лица, числа) считается одним из сложных вопросов синтаксиса простого предложения. Цель исследования – проанализировать основные закономерности синтаксического функционирования глагольных фразеологизмов с нетипичной структурой в двусоставных и односоставных предложениях белорусского языка. Методологическую базу составляют труды ведущих отечественных и зарубежных лингвистов в области фразеологии и синтаксиса. Материалом для исследования послужил фактический материал нормативного фразеологического словаря И. Я. Лепешева. Основные методы – описательный, сравнительно-сопоставительный, аналитический, элементы количественных подсчетов. Рассматриваются особенности употребления глагольных фразеологизмов с нетипичной структурой в двусоставных предложениях при подлежащем со значением лица, конкретного или абстрактного предмета. Преимущественно глагольные фразеологизмы употребляются в полных предложениях, но могут использоваться и в неполных контекстуальных. Обосновывается закономерность использования глагольных фразеологизмов с нетипичной структурой в качестве простого глагольного усложненного сказуемого двусоставного предложения. Указываются факторы, влияющие на функционирование глагольных фразеологизмов в роли связок и присвязочных частей. Единицы, соотносительные по смыслу с инфинитивом, в сочетании с предикативами выполняют роль главного члена односоставных безличных предложений. Нетипичными функциями рассматриваемых единиц являются функции определения, дополнения и обстоятельства цели. Полученные результаты могут быть применены в курсах лекций и практических занятий по языкознанию и культурологии, а также при составлении фразеологических словарей.

Ключевые слова: глагольные фразеологизмы, процессуальные фразеологизмы, простое усложненное сказуемое, составное глагольное сказуемое, синтаксис простого предложения, белорусский язык, русский язык, синтаксические функции фразеологизмов, фразеология, синтаксис

Для цитирования: Маршэўская, В. В. Сінтаксічнае функцыянаванне дзеяслоўных фразеалагізмаў з нетыповай структурай / В. В. Маршэўская // Вес. Нац. акад. навук Беларусі. Сер. гуманіт. навук. – 2021. – Т. 66, № 4. – С. 443–449. <https://doi.org/10.29235/2524-2369-2021-66-4-443-449>

Valiantsina V. Marsheuskaya

Yanka Kupala State University of Grodno, Grodno, Belarus

**SYNTACTIC FUNCTIONING OF VERBAL PHRASEOLOGICAL UNITS
WITH ATYPICAL STRUCTURE**

Abstract. The question concerning the syntax role of verbal phraseological units with an atypical structure is considered to be one of the complex issues of the syntax of a simple sentence (in their structure, such units do not have a verb component which may reflect such categories as type, tense, person, number). The aim of the research is to analyze the main patterns of the syntax functioning of verbal phraseological units with atypical structure in one- and two-parts sentences of the Belarusian language. The methodological base consists of the works of leading local and foreign linguists in phraseology and syntax. The material for the study is based on the factual material of the reputable phraseological dictionary of Mr. Lepeshev. The main methods are description, comparison, analytical research method, use of elements of quantitative calculations. The article considers the use issues of verbal phraseological units with an atypical structure in two-part sentences with a subject reflecting a person, a concrete or abstract subject. Mostly verb phraseological units are used in full sentences, but they can

also be used in incomplete contextual ones. The author substantiates the use patterns of verbal phraseological units with an atypical structure which are used as a simple complexified verbal predicate in a two-parts sentence. The article also names and indicates factors influencing the functioning of verbal phraseological units in the role of linkers or copular parts. Being close in meaning to an infinitive, such units in combination with predicatives play the role of the main member of one-part impersonal sentences. The atypical functions of such units are the functions of definition, complement and adverbial of purpose. The article conclusions can be applied in lectures and practical classes in linguistics and cultural studies, as well as in the preparation of phraseological dictionaries.

Keywords: verbal phraseological units, processual phraseological units, simple complexified predicate, compound verbal predicate, syntax of a simple sentence, the Belarusian language, the Russian language, syntax functions of phraseological units, phraseology, syntax

For citation: Marsheuskaya V. V. Syntactic functioning of verbal phraseological units with atypical structure. *Vestsi Natsyuanal'най akademii navuk Belarusi. Seryia humanitarnykh navuk = Proceedings of the National Academy of Sciences of Belarus. Humanitarian Series*, 2021, vol. 66, no. 4, pp. 443–449 (in Belarusian). <https://doi.org/10.29235/2524-2369-2021-66-4-443-449>

Уводзіны. Пад фразеалагізмам у беларускім мовазнаўстве прынята разумець «устойлівую, узнаўляльную, не менш як двухкампанентную моўную адзінку, якая спалучаецца са словамі свабоднага ўжывання і мае цэласнае значэнне, не роўнае суме значэнняў яе кампанентаў (калі іх разглядаць на ўзроўні слоў)» [1, с. 5]. І. Я. Лепешаў адзначаў: «Гаворачы пра фразеалагічнае значэнне, іншы раз атаясамліваюць фразеалагізм і слова, лічаць іх эквівалентамі ў сэнсавых адносінах, сцвярджаюць, што большасць фразеалагізмаў дубліруе словы. На самай справе, значэнне фразеалагізма куды багацейшае за значэнне слова, калі толькі такое супастаўленне магчымае. Поўнаасцю перадаць сэнс фразеалагізма адным словам ці нават словазлучэннем вельмі цяжка, а то і немагчыма, бо абсалютнай большасцю фразеалагізмаў не толькі называюцца, але адначасова і характарызуюцца пэўныя асобы, прадметы, прыметы, дзеянні» [1, с. 46]. Напрыклад, *запісаць на лбе* абазначае не толькі 'запомніць', а 'цвёрда запомніць' (аналагічна такое значэнне маюць і сінанімічныя выразы *зарубіць (засячы) сабе на носе* (што), *завязаць вуззлок, матаць сабе на вус* (што)); выраз *задаваць храпавіцкага* характарызуе ступень інтэнсіўнасці дзеяння 'моцна спаць' (а таксама сінанімічныя гэтаму выразу адзінкі *даваць храпака, давіць вуха, хварэць на пана* (у 1-м знач.)).

Каля 200 дзеяслоўных фразеалагізмаў маюць нетыповую для іх структуру: у сваім кампанентным складзе такія адзінкі не маюць кампанента-дзеяслова, які з'яўляўся б носьбітам катэгорый трывання, часу, асобы, ліку. Пераважная большасць іх застыла ў структурных мадэлях слова-спалучэння (назоўніка ва ўскосным склоне – *у цане, у кусты, на баку, на барабану* і інш.; спалучэння часціц *не (ні, ані)* з назоўнікам – *не ў радасць, не па зубах, не ў залік, ні мур-мур* і інш.; спалучэнняў назоўнікаў таўталагічнага характару або звязаных унутранай рыфмай – *тут як тут, шапку ў ахапку, шаркі на баркі, лахі пад пахі* і інш.). Яны аб'яднаны агульным значэннем дзеяння, стану, адносін і размяркоўваюцца па разнастайных семантыка-граматычных групах, абазначаючы маўленне і думку (*на думках (на думцы)* (у каго), *у галаве* (у 2-м знач.), *на вуснах* (у каго, каго), *на языку* (у каго) (у 2-м знач.), *ні (ані) мур-мур, ні гу-гу* (у 1-м знач.), *ні гуку* (у 1-м знач.), *ні слова* (у 1-м знач.), *не ў памяць* (каму) і інш.), фізічнае дзеянне (*лахі пад пахі, шапку ў ахапку, шаркі на баркі, шашкі ў мяшкі, на бакавую, на бок, к ногцю* (каго), *пад ногаць* (каго) і інш.), рух, перамяшчэнне (ці яго адсутнасць) (*ні з месца, ні кроку* (у 1-м знач.), *ні тпру ні ну* (у 1-м знач.), *ні нагой* і інш.), адносіны паміж людзьмі (*за вушка ды на сонейка, ні ў дугу, ні ў якую, не кампанія* (каму), *і не лыс, хоць бы хны* (у 1-м знач.), *хоць бы што* (у 1-м знач.) і інш.).

У навуковых і вучэбна-метадычных працах сустракаюцца розныя думкі адносна сінтаксічнай ролі дзеяслоўных фразеалагізмаў (у якасці прыкладаў разглядаюцца выразы з тыповай формай – з дзеясловам у ролі галоўнага кампанента): іх называюць «простым дзеяслоўным выказнікам» [1, с. 192; 2, с. 53], «марфалагізаванай формай простага дзеяслоўнага выказніка» [3, с. 127], «непрадуктыўнымі формамі простага дзеяслоўнага выказніка» [4, с. 291], «простым дзеяслоўным ускладненым выказнікам» [5, с. 151; 6, с. 55; 7, с. 36] і інш. Пра сінтаксічную ролю дзеяслоўных фразеалагізмаў з нетыповай структурай сцісла ўпамінаецца толькі І. Я. Лепешавым [1, с. 193].

Асноўная частка. Мэта даследавання – прааналізаваць асноўныя заканамернасці сінтаксічнага функцыянавання дзеяслоўных фразеалагізмаў з нетыповай структурай у двухсастаўных

і аднастаўных сказах беларускай мовы. Метадалагічную базу складаюць працы вядучых аичынных і замежных лінгвістаў у галіне фразеалогіі і сінтаксісу. Матэрыялам для даследавання паслужыў фактычны матэрыял нарматыўнага фразеалагічнага слоўніка І. Я. Лепешава [8]. Асноўныя метады – апісальны, параўнальна-супастаўляльны, аналітычны, элементы колькасных падлікаў.

Аналіз прыкладаў-ілюстрацый дзеяслоўных фразеалагізмаў з нетыповай структурай, пададзеных у нарматыўным слоўніку фразеалагізмаў, дазволіў выявіць наступныя заканамернасці ў іх сінтаксічным функцыянаванні.

У ролі простага дзеяслоўнага ўскладненага выказніка функцыянуюць фразеалагізмы, якія:

а) ужываюцца пры дзейніку са значэннем абстрактнага прадмета – *не ў нюх* (каму) ‘не падабаецца’, *не ў галаву* (каму) ‘не цікавіць каго-н., не з’яўляецца прадметам чых-н. клопатаў, думак і пад.’, *не ў залік* ‘не прымаецца пад увагу, не лічыцца’, *на паверхні* ‘лёгка заўважаецца, усведамляецца’, *пад руку* (каму) ‘выгодна, адпавядае чым-н. намерам, інтарэсам’, *на носе* ‘у самы бліжэйшы час будзе, наступіць што-н.’ і інш. Пакажам функцыянаванне (тут і далей па тэксце ў дужках пасля дзеяслоўнага фразеалагізма з нетыповай структурай падаецца значэнне гэтага выразу) аднаго з іх у наступным кантэксце: *Дзіўная ўсё ж такі істота чалавек – не навучыцца да старасці адрозніваць малое ад вялікага, добрае ад кепскага, а здаецца, што ўсё так проста, усё на паверхні* (= (усё) лёгка заўважаецца, усведамляецца), *а вось жа ...* (У. Дамашэвіч). Пры вымярэнні сэнсавых аб’ёмаў суадносных фразеалагізма і дзеяслова выяўляецца, як правіла, семантычны астатак: не проста *ўсё заўважаецца, усведамляецца*, а *лёгка заўважаецца, усведамляецца*;

б) ужываюцца пры дзейніку са значэннем асобы – *не жылец на белым* (на гэтым) *свеце* ‘доўга не пражыве (з-за слабага здароўя, хваробы і інш.)’, *ні ў дугу* ‘ніяк не згаджаецца, рашуча прарэчыць’, *ні* (ані) *мур-мур* ‘абсалютна нічога не гаварыць, не расказваць каму-н.’, у *кусты* ‘ухіляцца ад непасрэднага ўдзелу ў чым-н., ад адказнасці за што-н.’ і пад. Адзін прыклад: – *Дарэмна дзед не запрог у работу. Дроў навазіў бы, напілаваў. – Няма дурных! Хай сам і навозіць, і напіле...* *Ён да мяне пад’язджаў з гэтай просьбай. А я – ні ў дугу!*.. (= (я) ніяк не згаджаўся, рашуча прарэчыў) (В. Макарэвіч).

Некаторыя адзінкі гэтай групы ўжываюцца пры дзейніку са значэннем асобы перад аднародным (часцей – апушчаным) выказнікам пры перадачы хуткай змены падзей (гэта сінанімічныя выразы *шаркі на баркі, шапку ў ахапку, лахі пад пахі* са значэннем ‘схапіць з сабой свае манаткі’ і інш.). Напрыклад: [*Якім:*] *ты аконца адчыніш, лахі пад пахі ды скакель* (= (ты) адчыніш, схопіш з сабой свае манаткі ды скакель) з *хаты ў сад, як пяхух!* (Я. Купала); *А тут я як гляну ў акно – ах мае долечкі! – гэта ж нашы едуць. Дык я шапку ў ахапку – ды з хаты* (= (я) схопіў свае манаткі ды <ўцякаць>) (Я. Лецька).

Фразеалагізм *на бок* (мае значэнне ‘спаць’) ужываецца пры дзейніку са значэннем асобы пасля аднароднага выказніка: *Сталі мы жыць у манастыры. Праўда, манахі гладкія, і жыццё для іх прывольнае. Адпяюць, памоляцца і на бок* (= (манахі) адпяюць, памоляцца і – спаць) (В. Каваль);

в) ужываюцца пры дзейніку са значэннем асобы ці адушаўленага прадмета – *і не лыс* ‘ніяк не рэагуе, не звяртае ніякай увагі на што-н.’, *нуль увагі* (каму, чаму, на каго, на што) ‘зусім не зважаць на каго-, што-н., абыхава адносіцца да каго-, чаго-н.’, *тут як тут* ‘адразу, раптоўна з’явіўся, аказаўся’. Пададзім апошні з іх у кантэксце: *Толькі дзед вось так падумаў, а лісіца тут як тут* (= (лісіца) раптоўна з’явілася). *Шмарганула ўбок без шуму. У гусіны ўлезла гурт* (А. Астрэйка);

г) ужываюцца пры дзейніку са значэннем асобы, канкрэтнага ці абстрактнага прадмета – *да фені* ‘абсалютна нічога не значыць, не патрэбна, не цікава’, *да лямпачкі* ‘абсалютна нічога не значыць для каго-н., не заслугоўвае ніякай увагі’ і інш. Пададзім ужыванне фразеалагізма *да лямпачкі* пры дзейніку са значэннем асобы, канкрэтнага і абстрактнага прадметаў: *Гэтыя ж, як ты кажаш, жэўжыкі табе да лямпачкі* (В. Праскураў); *Не сцерпіць малады чытач: “Расчуліўся без дай прычыны. А мне да лямпачкі, прабач, твой дзедаўскі кажух аўчынны!”* (В. Вітка); [*Ганчар:*] *Спяшаецца ў Маскву, каб скарыстаць там усё для сваёй карысці. Дзяржаўная справа – табе да лямпачкі* (А. Маўзон).

Пераважная большасць апісаных вышэй фразеалагізмаў ужываецца ў поўных двухсастаўных простых сказах ці ў прэдыкатыўных частках складаных сказаў, якія маюць структуру поўных двухсастаўных сказаў. Зрэдку сустракаецца іх ужыванне ў ролі дзеяслоўнага ўскладненага выказніка няпоўнага кантэкстуальнага сказа. Параўнаем ужыванне фразеалагізма *ні (ані) блізка* ‘ніяк не згаджаецца; і слухаць не хоча’ у поўным і няпоўным сказах: *Прыйшла і Марылька. Я яе ўгаворваў, каб сыграла ролю кулацкай дачкі – Сынклеты. Дык яна **ані блізка*** (Р. Сабаленка); *Ат, скруцілася, дурніца... Я ўжо і лейцамі гразіўся, і замуж хацеў за Невяроўчыка аддаць, дык **і ні блізка*** (С. Грахоўскі).

Аналагічна (у поўных і няпоўных двухсастаўных сказах) ужываюцца выразы *за вушка ды на сонейка* (каго) ‘распраўляцца з кім-н., выкрываць, прыцягваць да адказнасці’, *з катушак дамоў* ‘паваліцца, упасці ад удару’, *зноў за рыбу грошы* ‘назойліва паўтараць ужо вядомае’, *лапкі ўгору* ‘прызнаваць сябе пераможаным, здавацца (праціўніку)’ і інш.

Адзінкавыя выразы ўжываюцца пры дзейніку са значэннем абстрактнага прадмета ці пры дзейніку, выражаным інфінітывам: *Ваяваць самім, ды к таму ж ваяваць супроць моцнага праціўніка было амерыканцам яўна **не ў смак*** (= ваяваць не падабалася) (М. Лынькоў).

Сярод дзеяслоўных выказаў з нетыповай структурай найчасцей сустракаюцца адзінкі з канструктыўна абмежаваным значэннем: яны патрабуюць залежнага кампанента ў форме ўскоснага склону, часцей давальнага або роднага. Пры вызначэнні сінтаксічнай ролі залежных кампанентаў узнікаюць пэўныя цяжкасці: як лічыць іх – прамым дапаўненнем ці ўскосным? Напрыклад, у наступным сказе (*Пэўна, шчаслівыя людзі, хто можа ні аб чым не думаць, ні пра што не хваляецца... А мо і няма такіх? Толькі выгляд робяць, што для ўсіх усё **трын-трава***) (В. Блакіт)) залежны кампанент фразеалагізма *трын-трава* (для каго, каму) мае форму давальнага склону з прыназоўнікам (*для ўсіх* – фармальна ўскоснае дапаўненне), пасля падстаноўкі ў сказ канкрэтнага значэння фразеалагізма чытаем: *усё не заслугоўвае ніякай увагі, не мае значэння, не хвалюе ўсіх* – залежны кампанент *усіх* становіцца ў вінавальным склоне без прыназоўніка. Такое дапаўненне, на наш погляд, трэба лічыць сінкрэтычным (фармальна – ускосным, а лагічна, сэнсава – прамым).

Яшчэ адной асаблівасцю сінтаксічнага функцыянавання дзеяслоўных фразеалагізмаў з нетыповай структурай у ролі простага дзеяслоўнага ўскладненага выказніка з’яўляецца іх ужыванне ў кантэксце побач з дзеясловам *быць* у форме прошлага часу. Напрыклад: *А зусім нядаўна яго імя было ва ўсіх, як гэта кажуць, **на слыху*** (= (імя было) пастаянна вымаўлялася імі, мела шырокую вядомасць, папулярнасць) (Л. Арабей); *Блакада! Цяпер ужо гэтае слова было **на вуснах** усіх* (= (слова было) пастаянна паўтаралася, абмяркоўвалася ўсімі), *хто яшчэ знаходзіўся ў лагерах* (Р. Няхай); *Хлопцы, што стаялі на дарозе, былі для яго [афіцэра] **пустым месцам*** (= (хлопцы былі) нічога не значылі, нічога з сябе не ўяўлялі), *і ён пазіраў на іх так, быццам збіраўся падмяць пад сябе* (І. Новікаў); *[Сцёпку] нават **на руку** было* (= (адзіноцтва было) падыходзіла Сцёпку, задавальняла, адпавядала яго жаданню, інтарэсам) *гэтае адзіноцтва, бо часамі ж трэба пабыць аднаму, зусім аднаму, каб не чуць і голасу людскога* (Я. Колас); *Рыбаку болей **на душы** была* (= (справа была) падабалася) *жывая рэальная справа з усімі ўласцівымі ёй няўвязкамі і клопатамі* (В. Быкаў). Спалучэнне дзеяслова *быць* з дзеяслоўным фразеалагізмам з нетыповай структурай (*было **на слыху*** і інш.) нельга разглядаць як іменны выказнік. Прызвычайная частка састаўнога іменнага выказніка можа выражацца словаформамі, якія суадносяцца сваім значэннем з асобнымі словамі іменных часцін мовы, пераважна назоўнікаў ці прыметнікаў. А дзеяслоўныя фразеалагізмы з нетыповай структурай сваім значэннем суадносяцца толькі з дзеясловамі-словамі ці дзеяслоўнымі словазлучэннямі. Такая форма фразеалагізма набліжаецца да складанай формы даўно мінулага часу, якая бытуе ў асноўным у гутарковай вуснай мове і ў мове мастацкай літаратуры.

З дапамогай дзеяслова *быць* можа афармляцца складаная форма будучага часу: *Яйкі сёння **ў цане** будуць* (= (яйкі) будуць дорага каштаваць, высока цаніцца)... *Дачнікаў наехала* (І. Шамякін); *Не думала Анюта, што гэты першы ўнучак будзе ёй у **радасць*** (= (унучак) будзе даваць задавальненне, прыносіць шчасце, радасць) (М. Ракітны). У складанай форме будучага часу могуць выкарыстоўвацца многія дзеяслоўныя выразы з нетыповай структурай, у такім выпадку іх сэн-

савая канкрэтызацыя перадаецца інфінітывам-словам ці словазлучэннем, галоўным кампанентам якога з’яўляецца інфінітыў.

Састаўным дзеяслоўным выказнікам звычайна выступаюць выразы *да вашых (тваіх) паслуг* ‘гатоў выканаць чыю-н. просьбу, быць у чым-н. распараджэнні’, *у даўгу* (у каго, перад кім, перад чым) ‘павінен адплаціць каму-, чаму-н. чым-н. добрым’ і інш. Фразеалагізм *не ў сілах* ‘не магчы, не мець магчымасці (зрабіць што-н.)’ звычайна ўжываецца ў спалучэнні з інфінітывам і з’яўляецца звязкай састаўнога дзеяслоўнага выказніка: *Настаў такі час, што пралітыя слёзы перапоўнілі неба і паліліся назад на зямлю. Не ў сілах было само неба стрымаць тыя слёзы* (= само неба не магло стрымаць тыя слёзы) (Я. Колас). У ролі звязкі выкарыстоўваецца выраз *мець на ўвазе* (у 3-м знач. *што* ‘разлічваць на што-н., ставіць мэту, задумваць (рабіць, зрабіць што-н.)’): *Аленка ламала галаву, думаючы над тым, чаго Сцёпка каля іх хаты вандраваў. Хацелася думаць, што Сцёпка меў на ўвазе пагаманіць з ёю* (= што Сцёпка задумваў ‘хацеў’) пагаманіць з ёю) (Я. Колас).

Пры ўжыванні з мадальнымі або фазіснымі дзеясловамі дзеяслоўныя фразеалагізмы з нетыповай структурай функцыянуюць як прызвязачныя часткі састаўнога дзеяслоўнага выказніка. Яны суадносяцца з дзеясловамі-інфінітывамі. Праілюструем гэта наступнымі кантэкстамі: [*Хвядос:*] *Дык і я магу над кінець* (= (я) магу знішчыць, ліквідаваць, забіць) *там якога Чэмберлена. Перад гэтым толькі выпіць дзеля смеласці ядрэнна* (К. Крапіва); *Хоць і непарадак, што свінні ходзяць па вуліцы, але Пракапенку гэта радала: будзе чым людзям разлічыцца з харчовымі агентамі і сабе нешта на зуб застанецца* (= (нешта) застанецца есці, перакусіць) (Л. Левановіч); *Дзед ужо чуць кляваіць, на паповы сані збіраецца* (= (дзед) збіраецца паміраць) (Р. Барадулін).

Фразеалагізм *не ўказ* (каму) у кантэксце можа функцыянаваць як састаўны выказнік змешанага тыпу (сэнсава суадносіцца з мадальнай звязкай *магчы* і прызвязачнай іменнай часткай *быць аўтарытэтам*): [*Вецік*] *зноў успомніў, што вольны чалавек, што цяпер ніхто і нішто яму не ўказ* (= (ніхто і нішто) не можа быць аўтарытэтам, падставай, указаннем у чым-н.) (А. Жук).

Фразеалагізмы, суадносныя з інфінітывам, пры спалучэнні з безасабовымі дзеясловамі або безасабова-прэдыкатыўнымі словамі (*можна, трэба, варта, нельга* і інш.) функцыянуюць як галоўныя члены аднастаўных безасабовых сказаў. Напрыклад: *У гародзе сорак гадоў бульба на бульбе звалася. Тут можна гады два пародзіць, а там бадай што давядзецца збірацца на паповы сані* (= давядзецца збірацца паміраць) (ЛіМ); [*Малады бадзяжнік*] *тутэйшай старой удавіцы абяцае: – Далібог, цётка, я вас замуж аддам. – А ідзі ты к чорту матары, п’янчуга, – злуецца старая. – Мне не сёння дык заўтра ўжо замуж за пана Пясоцкага трэба збірацца* (= трэба збірацца паміраць) (К. Камейша); *Вунь ты якая! Дамок зрубіў – дык не патрэбен ужо! Цяпер можна і ад варот наварот* (= можна рашуча, катэгарычна адмовіць каму-н. у чым-н.). *Ну, ну ...* (Л. Калодзежны).

Галоўным членам аднастаўнага пэўна-асабовага сказа з’яўляецца выраз *вось (вот) табе бог, а вось (вот) парог*: *Каб са мной гэтакае здарэнне, я б адразу сказаў: “Не, дарагуша. Вось табе бог, а вось парог”* (=выбірайся вон) (М. Філіповіч); галоўным членам аднастаўнага інфінітыўнага сказа можа функцыянаваць фразеалагізм *пад ногаць (пад кінець)* (каго): *Пад кінець* (= знішчыць, ліквідаваць, забіць) *бунтаўшчыкоў! – апусціў вялікі палец Лядзяш* (Г. Далідовіч).

Зрэдку дзеяслоўныя фразеалагізмы з нетыповай структурай ужываюцца ў сказах у ролі непасаванага азначэння, ускоснага дапаўнення і акалічнасці мэты: *Сярод маладнякоўцаў нават хадзячы лозунг бытаваў: “У рожкі са старымі”* (= (лозунг які?) уступаць у сутычку з кім-н.). *“Старыя” глядзелі на малады задзёр хто з крыўдай, а хто з іроніяй: паглядзім, маўляў, што яшчэ з вас саміх атрымаецца* (К. Крапіва); *А заўтра ты дасі на зуб* (= (дасі што?) есці, перакусіць) *свайму дзіцяці!* (М. Лобан); *Па вопыту свайму ведаў Паісій, што ў такія менавіта моманты слабага духу людзі каюцца, адкрываюць свае страшныя тайны, прыходзяць з павіннай* (= (прыходзяць з якой мэтай?) каб прызнацца ў сваёй віне) (В. Хомчанка); *Нават уночы, калі, здавалася, Бус выходзіў на двор на патрэбе* (= (выходзіў з якой мэтай?) мачыцца, спражняцца), *яна прачыналася і нецярыліва чакала, калі ён зноў вернецца ў хату і ляжа на палацях* (Я. Сіпакоў).

Звернем увагу на ўжыванне такіх адзінак у структуры ўстаўных канструкцый: *Амара ж будзе спускацца пад ваду першы раз (тое, што ныраў у дзяцінстве ў лагуне Біргуса, – не ў лік (= не бярэцца пад увагу, не ўлічваецца))* (П. Місько); *Парсюка ці, можа, свінку (нешта мне не ў галаве (= не прыпамінаецца)) прадаў сёлета на рынку з гэтай вёска чалавек* (К. Крапіва). У такіх кантэкстах дзеяслоўныя фразеалагізмы (як і ўстаўныя канструкцыі, у якіх ужыты гэтыя выразы) сінтаксічнай ролі не выконваюць.

Высновы. Дзеяслоўныя фразеалагізмы з нетыповай структурай сэнсава суадносяцца з дзеяслоўным словазлучэннем або са словам (дзеясловам ці інфінітывам), у апошнім выпадку іх семантычны аб'ём не супадае з семантычным аб'ёмам слова: «Пры вымярэнні сэнсавых аб'ёмаў выяўляецца, як правіла, семантычны астатак» [9, с. 138] (*зноў за рыбу грошы 'назойліва паўтараць ужо вядомае'*). Значэнне дзеяння, стану ці адносінаў, якое выражаецца імі, суправаджаецца рознымі дадатковымі мадальнымі і экспрэсіўнымі адценнямі [10, с. 38]. Таму дзеяслоўныя фразеалагізмы (як з тыповай, так і нетыповай структурай) могуць разглядацца ў двухсастаўных сказах як простыя дзеяслоўныя ўскладненыя выказнікі.

Спалучэнне дзеяслоўнага фразеалагізма з нетыповай структурай з дзеясловам *быць* у форме прошлага часу (было *на слыху*) сэнсава набліжаецца да форм дзеясловаў даўно мінулага часу і таксама можа разглядацца як просты дзеяслоўны ўскладнены выказнік.

Некаторыя адзінкі функцыянуюць у ролі састаўнога дзеяслоўнага выказніка (*да ваішых паслуг* – 'гатоў выканаць чыю-н. просьбу'); у спалучэнні з інфінітывам выразы выкарыстоўваюцца ў ролі звязкі (*не ў сілах* (стрымаць) – 'не магчы, не мець магчымасці стрымаць'). Пры ўжыванні з мадальнымі і фазіснымі дзеясловамі адзінкі выступаюць як прызвязчаная частка састаўнога дзеяслоўнага выказніка ((магу) *над кінець* – 'магу знішчыць'), у гэтым выпадку яны заўсёды суадносяцца з інфінітывам. Фразеалагізмы, сэнсава суадносяцца з інфінітывам, могуць таксама ўжывацца ў сказах у нетыповых функцыях недапасаванага азначэння, ускоснага дапаўнення і акалічнасці мэты.

Спіс выкарыстаных крыніц

1. Лепешаў, І. Я. Фразеалогія сучаснай беларускай мовы : вучэб. дапам. для філал. фак. ВДУ / І. Я. Лепешаў. – Мінск : Выш. шк., 1998. – 271 с.
2. Кароткая граматыка беларускай мовы : у 2 ч. / Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т мовазнаўства ; навук. рэд. А. А. Лукашанец. – Мінск : Беларус. навука, 2009. – Ч. 2 : Сінтаксіс. – 240 с.
3. Беларуская граматыка : у 2 ч. / Акад. навук Беларусі, ССР, Ін-т мовазнаўства ; рэд.: М. В. Бірыла, П. П. Шуба. – Мінск : Навука і тэхніка, 1986. – Ч. 2 : Сінтаксіс. – 327 с.
4. Современный русский литературный язык : учеб. для филол. спец. пед. ин-тов / П. А. Лекант, Н. Г. Гольцова, В. П. Жуков [и др.] ; под ред. П. А. Леканта. – 2-е изд., испр. – М. : Высш. шк., 1988. – 416 с.
5. Современный русский язык. Синтаксис : [учеб. пособие] / под ред. Е. М. Галкиной-Федорук. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1957. – 515 с.
6. Современный русский язык : учеб. пособие для филол. фак. ун-тов / П. П. Шуба [и др.] ; под ред. П. П. Шубы. – Минск : Изд-во БГУ, 1983. – Ч. 3 : Синтаксис. Пунктуация. Стилистика. – 398 с.
7. Маршэўская, В. В. Сучасная беларуская мова. Сінтаксіс : вучэб. дапам. / В. В. Маршэўская. – Гродна : ГрДУ, 2015. – 279 с.
8. Лепешаў, І. Я. Слоўнік фразеалагізмаў : у 2 т. / І. Я. Лепешаў. – Мінск : Беларус. Энцыкл. імя П. Броўкі, 2008. – 2 т.
9. Жуков, В. П. Русская фразеология : учеб. пособие / В. П. Жуков. – М. : Просвещение, 1986. – 310 с.
10. Маршэўская, В. В. Фразеалагічнае значэнне / В. В. Маршэўская // Беларус. мова і літ. – 2017. – № 3. – С. 38–43.

References

1. Lepeshau I. Ya. *Phraseology of the modern Belarusian language*. Minsk, Vysheishaya shkola Publ., 1998. 271 p. (in Belarusian).
2. Lukashanets A. A. (ed.). *Brief grammar of the Belarusian language. Part 2. Syntax*. Minsk, Belaruskaya navuka Publ., 2009. 240 p. (in Belarusian).
3. Biryła M. V., Shuba P. P. (eds.). *Belarusian grammar. Part 2. Syntax*. Minsk, Navuka i tekhnika Publ., 1986. 327 p. (in Belarusian).
4. Lekant P. A., Gol'tsova N. G., Zhukov V. P. (et al.). *Modern Russian literary language*. 2nd ed. Moscow, Vysshaya shkola Publ., 1988. 416 p. (in Russian).

5. Galkina-Fedoruk E. M. (ed.). *Modern Russian language. Syntax*. Moscow, Moscow University Publishing House, 1957. 515 p. (in Russian).

6. Shuba P. P., Germanovich I. K., Karaban' I. A., Shevchenko L. A., Pipchenko N. M., Rabchinskaya I. A. (et al.). *Modern Russian language. Part 3. Syntax. Punctuation. Stylistics*. Minsk, Belarusian State University, 1983. 398 p. (in Russian).

7. Marsheuskaya V. V. *Modern Belarusian language. Syntax*. Grodno, Grodno State University, 2015. 279 p. (in Belarusian).

8. Lepeshau I. Ya. *Dictionary of phraseological units*. Minsk, Belaruskaya Entsyklopedyya Publ., 2008. 2 vol. (in Belarusian).

9. Zhukov V. P. *Russian phraseology*. Moscow, Prosveshchenie Publ., 1986. 310 p. (in Russian).

10. Marsheuskaya V. V. Phraseological meaning. *Belaruskaya mova i litaratura* [Belarusian Language and Literature], 2017, no. 3. pp. 38–43 (in Belarusian).

Информация об авторе

Маршевская Валентина Васильевна – кандидат филологических наук, доцент. Гродненский государственный университет имени Янки Купалы (ул. Ожешко, 22, 230023, Гродно, Республика Беларусь). E-mail: tina-2010@bk.ru

Information about the author

Valiantsina V. Marsheuskaya – Ph. D. (Philol.), Associate Professor. Yanka Kupala State University of Grodno (22 Ozheshko Str., Grodno 230023, Belarus). E-mail: tina-2010@bk.ru